

**КӨП ТИЛДЕ БИЛИМ БЕРҮҮ ШАРТЫНДА КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС
ТИЛДЕРИНДЕГИ ТАТААЛ АТООЧТУК БАЯНДООЧТУН САЛЫШТЫРМА
ТИПОЛОГИЯСЫ**

**СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ СОСТАВНОГО ПРИЧАСТИЯ
СКАЗУЕМОГО В КЫРГЫЗСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ЯЗЫКАХ В УСЛОВИЯХ
МНОГОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

**COMPARATIVE TYPOLOGY COMPOSITE COMMUNION PREDICATE IN
KYRGYZ AND ENGLISH IN MULTILINGUAL EDUCATION**

Бул макала эки башка системадагы англис жана кыргыз тилдериндеги татаал баяндоочту функционалдык жана семантикалык жактан салыштырып иликтөөгө арналат.

***Ачкыч сөздөр:** татаал баяндооч, функционалдык, семантикалык, салыштырып окутуу, структура, грамматика, предикация, байламта этиштер.*

Эта статья рассматривает функциональной и семантической типологии составного сказуемого в кыргызском и английском языках.

***Ключевые слова:** составное сказуемое, функциональное, семантическое, сопоставительное обучение, грамматика, предикация, связные глаголы.*

This article is devoted to the functional and semantic typology of compound nominal predicate of English and Kyrgyz languages.

***Keywords:** compound nominal predicate, functional, semantic, comparative teaching, structure, predicate, link verbs.*

Кылымдарды карытып келген кыргыз тили элдик оозеки чыгармачылыктын эң сонун үлгүлөрүн жана дүйнөдө тендешсиз эпос жараткан тил. Азыркы кыргыз тили – кыргыз элинин улуттук, мамлекеттик тили, кыргыз элинин маданиятынын формасы.

Тил дайыма өнүгүү-өзгөрүү абалында болот. Ошондуктан, тилибиздин материясы менен формасын түшүнүү үчүн андагы кубулуштардын пайда болушуна, алардын өнүгүшүнө байкоо жүргүзүп туруу керек. Бул үчүн дайыма тектеш жана тектеш эмес тилдерге кайрылып салыштырып туруу керек, ансыз өзгөрүү-өнүгүүнүн себептерин ачуу мүмкүн эмес. Убакыт бир ордунда турбай, илим менен технологиянын улам жаңы ачылыштары жарыяланып жаткан учурда, тилди үйрөтүүдө да табылгаларды, жаңы технология менен усулдук ыкмаларды колдонуу өтө маанилүү.

Билингвалык жана полилингвалык билим берүү (эки тилде жана көп тилде билим берүү) окуу каражаты катарында эки же андан көп тилдерди колдонуу. ЮНЕСКОнун чечмелөөсүндө “көп тилде билим берүү” бери дегенде үч тилди: эне тилди, аймактык же улуттук тилди жана эл аралык тилди пайдаланууну билдирет. Окуп жаткандардын тили өлкөнүн расмий же улуттук тили болуп саналбаган аймактарда эки же көп тилде билим берүү аркылуу алардын эне тилде билим алуу мүмкүнчүлүгүн сактап калса болот.

Билим берүү тармагындагы жаңы өзгөрүүлөр, педагогикалык теорияда жана практикада бир топ өзгөрүүлөрдү жаратты десек болот. Канча тил билсең ошончо канатың бар дегендей, ар кандай тилде сүйлөшө билүү (эне тилде, мамлекеттик тилде, расмий тилде жана чет тилде) индивиддин инсандык өсүүсү, өзү туулуп өскөн жана ага чоочун

чөйрөдө социалдык жана жарандык жакындашуусу, адаптациялануусу жана ийгиликтүүүштөшү үчүн кардиналдуу факторлордун бири болуп саналат.

Тил илиминдеги типологиялык жактан салыштырып изилдөө ыкмалары башка илимий багыттарга караганда алда канча жаш. Ошентсе да бул илимий багыттын изилдөө объектисинде тектеш жана тектеш эмес тилдердин белгилүү бир системалары же подсистемалары диахрондук же синхрондук аспектилерге кирет. Мындай иштердин жыйынтыктары эң маанилүү илимий теориялык жана практикалык мааниге ээ (Соссюр, 1977).

Эгер диахрондук салыштырма (тарыхый, генетикалык-эволюциялык) изилдөөлөр үчүн тил илиминде мурунтадан <<салыштырма-тарыхый тил илими>> деген жалпы кабыл алынган термин колдонулуп келсе, синхрондуу салыштырма иликтөөлөр үчүн <<типологиялык тил илими>> деген терминди колдонуу максатка ылайыктуу. Анткени ал эки же андан ашык тектеш эмес тилдердин типологиялык түзүлүштөрүнөн айрым окшоштуктарды же кескин айырмачылыктарды айкындоо максатын көздөйт.

Негизинен, тил илиминде салыштырма тарыхый, салыштырма типологиялык багыт эзелки традицияга ээ; анын теориясы, объектиси жана методикасы XIX кылымдарда эле Ф.Боб, Р.Ракс, Я.Гримм, А.Ф.Востоковдор тарабынан кеңири негизделген. Кийинчерээк, салыштырма-типологиялык багыттын теориялык негиздери, объектиси жана аны иликтөө ыкмалары В.Г.Гак, В.Н.Ярцева жана В.Д.Аракин сыяктуу дагы бир топ белгилүү окумуштуулар тарабынан өнүктүрүлгөн. Кыргыз тилинин проблемалык маселелерин түрдүү жактан кеңири жана терең изилдөө жумуштары Улуу Ата Мекендик согуш жылдарынан кийинки мезгилге туура келет. К.Тыныстанов, И.Арабаев, Ж.Шукуров, К.К.Юдахин, Б.Б.Юнусалиев, И.А.Батманов, Т.К.Акматов, Ш.Жапаров ж.б. эмгектери кыргыз тил илиминин алтын фондусуна көптөн бери эле жазылып келүүдө.

Тил кубулушу бүгүнкү мезгилдин талаптарына жараша көп өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Анткени башка тилдердеги жетишкендиктер, көптөгөн жаңы ыкмалар, социалдык-экономикалык жана саясий реформалык иновациялар да, тил илимине чоң таасир калтырууда. Кыргыз тилинин тектеш эмес тилдер менен салыштырмалуу жалпылыгы да, ошондой эле өзгөчөлүгү да бар. Башка тилдердеги изилдөөлөр буга негиз болуп бере алышпайт жана алардын жекече теорияда каралышы ишке да, практикалык максатка да ылайык. Жалпы теориялык маселелердин каралышы да кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн эске алышы зарыл.

Кыргыз тилинин тектеш эмес тилдер менен салыштырмалуу жалпылыгы да, ошондой эле өзгөчөлүгү да бар. Башка тилдердеги изилдөөлөр буга негиз болуп бере алышпайт жана алардын жекече теорияда каралышы ишке да, практикалык максатка да ылайык. Жалпы теориялык маселелердин каралышы да кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн эске алышы зарыл.

Макаланын негизги максаты кыргыз тилин англис тили менен салыштырып окутууда грамматикалык материалдарды жакшылап өздөштүрүү үчүн баяндоочтун сүйлөмдөгү функциясын жана маанисин иликтөө болуп саналат. Салыштырып окутууда студенттер бир гана тилди үйрөнүү менен чектелбестен, тигил же бул өлкөнүн маданияты, үрп-адаты, салт-санаасы, географиялык орун алышы жана башка маалыматтар жөнүндөгү билимдерин тереңдете алышат.

Англис тилиндеги (compound nominal predicate) тутумдаш – атоочтук баяндоочтор структуралык – грамматикалык түзүлүш жагынан кыргызча эквиваленттерине жөнөкөй атоочтук баяндооч(простое сказуемое) жана тутумдаш атоочтук баяндоочтор(составное сказуемое) төп келүүдө.

Толук параллелдүү түрдө англис тилиндегидей эле кыргыз тилинде да көпчүлүк сөз түркүмдөрү жана алардын түрдүү формалары кирет (атоочтук, чакчылдар, герундий). Предикативдүү (зат атоочтор, ат атоочтор, сын атоочтор, атоочтуктар, инфинитив жана герундийден турган) мүчөлөрдүн жардамчы этиштер (be – болуу, feel – сезүү, become – болуп калуу, prove – көрсөтүү, remain – калып калуу, hold – кармоо, look – кароо, appear –

келип калуу ж.б.) менен жак, чак жана айкалышуусу менен татаал – атоочтук баяндоочтор семантикалык мааниси менен категорияны түзөт. Сүйлөмдүн бирден-бир категориялык белгиси – бул предикация // предикаттуулук. Ал чак, жак, модалдуулук аркылуу билдирилет. Предикаттуулук // предикация жаратылыштагы кубулуштарга, коомдогу окуяларга жана ойлонуудагы табылгаларга байланыштуу колдонулат. Демек, сүйлөм ошол байланышты даректейт. Ошентип сүйлөөмдө берилүүчү маалымат, кабар чындыкка болгон катышты эмес, ал болгон, бар, боло турган фактынын негизинде чагы, жагы, модалдуулугу аныкталган маалыматтын дарегин айкындайт. Мына ушул момент грамматикадап предикаттуулук же предикация деп терминделет. Ушул абалды карап көрөлү. Ага байланыштуу төмөнкү мисал берилет:

“Тилине караганда бирөө кыргыз сыяктанат” (К.Ж.)

Бул мисалда “сыяктанат” модалдык этиши колдонулат, бирок чак формасы башка. Бул жерде эч кандай талаш болушу мүмкүн эмес, себеби мисал көркөм адабияттан алынды. Мында сөз төркүнү флексивдүү англис тилинен аглютинативдүү кыргыз тилине типологиялык салыштыруунун негизинде тутумдаш атоочтук баяндоочтун табити жөнүндө болушу керек. Биз бул жерде бир гана ойду карманабыз. Ал мисалдарда берилген баяндоочтор тутумдаш атоочтук баяндооч деп эсептелиши керек, себеби ал эки бөлүктөн турат, бири предикативди билдирсе, экинчиси байламчы этиш б.а. бул сүйлөмдө предикатив – “кыргыз сыяктанат” модал этишинен илгери келет да, анын семантикалык негизин түзөт. Кеп болуп жаткан тутумдаш атоочтук баяндоочтун табияты бирсистеманын функциясын билдирет.

Англис тилинде байламчы этиштердин функциясын ар түрдүү этиштер аткара алышат жана алар төмөнкү топторго бөлүнүшөт: 1) бол, болуу маанисиндеги (LinkVerbsofBeing) байламчы этиштер, 2) болуп калуу – боло баштоо маанисиндеги (VerbsofBecoming) байламчы этиштер, 3) сакталып калуу, бир калыпта калуу же калбоо маанисиндеги (LinkVerbsofRemaining) байламчы этиштер (remain – калып калуу, hold – кармоо ж.б.) жана 4) сыяктануу, окшошуу маанисиндеги (LinkVerbsofSeemingandAppearing) байламчы этиштер.

Жогорку аталган маанилер байламчы этиш катары толук семантикалык маанилерин камсыз кыла алышат жана англис тилинин тутумдаш атоочтук баяндоочунун бир бөлүгү катары толук грамматикалаштырылган. Элеген мааниси боюнча байланышчы этиш катары этиштерди төмөнкүдөй бөлүштүрдүк: бол, болуу маанисиндеги (Link Verbs of Being) байламчы этиштер (be – болуу, feel – сезүү ж.б.), болуп калуу – боло баштоо маанисиндеги (Verbs of Becoming) байламчы этиштер (become – болуп калуу, prove – көрсөтүү ж.б.), сакталып калуу, бир калыпта калуу же калбоо маанисиндеги (Link Verbs of Remaining) байламчы этиштер (remain – калып калуу, hold – кармоо ж.б.) жана 4) сыяктануу, окшошуу маанисиндеги (Link Verbs of Seeming and Appearing) байламчы этиштер (look – көрүнүү, appear – келип калуу ж.б.).

Лингвистиканын теориясында атооч сөз түркүмдөрү менен берилген баяндоочтун бөлүгү предикатив деп, ал эми алардын вербалдаштыруучу бөлүгү байламчы этиштер деп аталат. Демек, тутумдаш атоочтук баяндооч эки негизги элементтен турат: предикатив жана байламчы этиш. Англис тилинде бул эки элемент байламчы этиш . Мисалы :Thiscarismine. - Бул машина меники. Англис тилиндеги мисалдан агыз (compoundnominalpredicate) таандык атаооч mine менен берилүүдө.

Англис тилиндеги мисалдай эле кыргыз тилиндеги которулушунда да таандык ат атооч меники Iчи жак, жекелик түрүндө дал келишүүдө. Бул мисалдарда дал келишпөөчүлүк маани берүү жагында эмес, структуралык – грамматикалык аспектиде болууда. Бирок бул дал келишпөөчүлүктү релеванттуу эмес десе болот, себеби ал сүйлөм маанисине эч тоскоолдук бербейт.

Баяндоочту аныктоодо грамматикалык каражаттар менен бирге семантикалык фактор да каралышы керек. Бул жерде негизги маселе баяндооч канча сөздөн турарын эмес, канча лексикалык маани билдирүүчү сөз бар экендигин аныктоо бөтөнчө зарыл.

Баяндоочту аныктоодо лексикалык жана грамматикалык маанилер ажыратылып каралышы керек. Лексика менен грамматиканын аспектилери бири бирине окшош эмес. Демек, алардын бирдей аспектилери каралышы чындыкка жатпайт. Тутумдаш атоочтук баяндоочтунаоочтук бөлүгүнүн зат атоочтор менен айкалышуусунун лингвистикалык анализин төмөнкү мисалдардан карап көрөлү :

1) Martin Eden was near the station.

Мартин Иден вокзалдын жанында болчу.

2) My hobby was collecting stamps.

Менин жакшы көргөн ишим марка чогултмай болчу.

Англис тилиндег *iwasnearthestation* (thestation – зататооч, near – жандооч) татаал атоочтук баяндоочко кыргыз тилинде *вокзалдын жанында болчу*, “болчу” – өткөн чакта англис байламчы этиши “tobe” нин өткөн чагына “was” эквивалент болууда. Экинчи сүйлөмдө деле марка чогултмай болчу деген кыргыз эквиваленти англис тилиндеги семантиканы толук берип турат.

Тутумдаш атоочтук баяндоочтордун түрлөрүн анализдөөдө сын атоочтун колдонулушун да карап көрөлү: "The day was warm. Күн жылуу болчу. Бул мисалдардан көрүнүп тургандай *was warm – жылуу болчу* эки тилде тең сүйлөмдөр структуралык – грамматикалык жагынан да, семантикалык мааниси жагынан да дал келишүүдө.

Эквиваленттерин анализдеп көрүп, англис тилиндеги инфинитив жана герундий кыргыз тилинде “-ыш” (бериш, чыгыш, барыш) же болбосо, “-оо” (каалоо, ойноо, коргоо), сыяктуу этиштик – субстантивдик сөз формалары менен берилери аныкталды; "The thing to do now" hesaid, "isto close up, go home, and sleep" (Coppard). "Азыр эмне кылыш керек", деди ал "ишти бүтүрүш, үйгө барыш, укташ керек".

Кыргызча которулушунда “керек” лексикалык жардамчы каражат (которая может быть отнесена и к наречиям, и к прилагательным, они даже могут входить в состав сложных глаголов (керек кылуу) (см. Юдахин, т. 1 1985)) болуп байламчы этиштин функциясын аткарып жатат, ал эми кыргыз баяндоочунун предикативдик бөлүгүн аффикс (-ыш) барыш, укташ жана зат атооч үйгө аткарууда.

Тутумдаш атоочтук баяндоочтун предикативдик бөлүгүндө англис жана кыргыз тилдеринде толук параллелдүүлүк байкалат. Кыргыз тилинде англис тилиндей эле предикативдик бардык сөз түркүмдөрү жана анын башка формаларында колдонулуусу мүмкүн болууда. Зат атооч, сын атооч, ат атооч, атоочтук жана чакчылдар байламчы этиштер менен бирге айкалышып ар кандай семантикалык маани берүү менен бирге татаал атоочтук баяндоочту толуктап турушууда. Соңку мезгилде тил таануу илимдеринде тилди жөн гана маалымат берүүнүн же турмушту таанып-билүүнүн куралы эмес, улуттун туюм түшүнүгүнүн уюткусу, анын маданиятынын мөөр-тамгасы катары караган багыт улам өркүндөп баратат.

Тил реалдуу жана объективдүү татаал кубулуш, анын татаал жана түрдүү табиятын жана структурасын, өсүп өнүгүүсүн изилдөө жана сыпаттап туруу тилчи илимпоздордун илимий таанып билүүсүнүн негизги объектиси жана маңызы.

Адабияттар тизмеси

1. Ахматов Т.К. Азыркы кыргыз тили [Текст] / Т.К. Ахматов, Ж. Мукамбаев. – Фрунзе: Мектеп басмасы, 1978.

2. Биалиев К.А. Кыргызский язык (Эффективное учебное пособие) [Текст] / К.А. Биалиев. – Бишкек: 2003.

3. Гатиатуллина З.З. Сравнительная типология родного и английского языков. [Текст] Курс лекций / З.З. Гатиатуллина. – Казань, Казанский гос. пед. инс-т, 1979.

4. Дербишева З. Кыргыз тилинин бүгүнкү абалы [Текст] / З. Дербишева // Кыргыз-Түрк <<Манас>> университети басылмалары. - №81. - Усулдук колдонмо - Бишкек: 2006.

5. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики [Текст] / Ф. Соссюр. - М.: Прогресс, 1977.

6. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К.Юдахин. -М.: Советская энциклопедия, 1985.